

УДК 599.323.2:502.3:37.03

## ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ЗНАНЬ ПРО ВОВЧКІВ В УКРАЇНІ: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Ганна Зайцева-Анциферова<sup>1</sup>, Михайло Дребет<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (Львів)  
вул. Героїв Майдану, 32, 79012, Львів; e-mail: [zaitsevasonia@yahoo.com](mailto:zaitsevasonia@yahoo.com);

<sup>2</sup>Національний природний парк «Подільські Товтри» (Кам'янець-Подільський)  
пл. Польський ринок, 6, 32301, Кам'янець-Подільський; e-mail: [mikedrebet@gmail.com](mailto:mikedrebet@gmail.com)

**Popularization of Knowledge about Dormice in Ukraine: Results and Perspectives.** — Zaytseva-Anciferova, H., Drebet, M. — The issue of dormice popularization in Ukraine is investigated. The principles of such activity are substantiated: they are little-known, vulnerable and symbolic rodents. The modern world experience in this field and Ukraine's achievements over the past 25 years are analyzed. It is shown that in our country such popularization is at early stages and needs further intensive development. The results of the "Dormouse's Year 2013" in Ukraine are presented, including successful implementation of a number of eco-educational activities concerning dormice in "Podilski Tovtry" Nature Reserve. Promising ways of dormice popularization in Ukraine are determined. In particular, carrying out ecological actions for youth such as "House for dormice", creating volunteer groups to study the dormice, creating paper products about dormice (leaflets, booklets, posters) and the collaboration of scientists with media to raise the population's awareness of dormice. The first steps already taken in some directions are noted as well.

Key words: dormice, popularization, nest-boxes, National nature park.

**Популяризація знань про вовчків в Україні: здобутки і перспективи.** — Зайцева-Анциферова, Г., Дребет, М. — Досліджено питання популяризації вовчків в Україні. Обґрунтовані засади такої діяльності: невідомість, вразливість і символічність цих гризунів. Проаналізовано сучасний світовий досвід у цій сфері і здобутки України впродовж останніх 25 років. З'ясовано, що в нашій країні така популяризація перебуває на початковому етапі і потребує подальшого інтенсивного розвитку. Висвітлено результати проведення в Україні Року Вовчка 2013, зокрема, успішну реалізацію низки екопросвітницьких заходів щодо вовчків у НПП «Подільські Товтри». Визначені перспективні напрями популяризації вовчків в Україні. Зокрема, проведення для молоді екоакцій «Будиночок для вовчка», створення волонтерських дослідницьких груп, підготовка просвітницької продукції про вовчків (листівок, буклетів, плакатів) та співпраця науковців з мас медіа в напрямку підвищення рівня обізнаності щодо вовчків. Зазначено перші кроки, що вже зроблені у деяких напрямках.

Ключові слова: вовчки, популяризація, штучні гніздівлі, національний природний парк.

### Вступ

На території України родина вовчкових (Gliridae) представлена чотирма видами. Вовчки сірий *Glis glis*, горішковий *Muscardinus avellanarius* і лісовий *Dryomys nitedula* є нечисленними, але звичайними елементами лісових екосистем. Вовчок садовий *Eliomys quercinus* є рідкісним видом на території нашої країни. Усі ці дендрофіли є невідомими для пересічних людей. При спілкуванні з численними респондентами ми зауважили, що люди не розуміли, яку тварину вони бачили. Вовчка сірого ототожнювали з «сірою вивіркою», вовчка горішкового приймали за «руду мишу», а гнізда вовчків на гілках кущів вважали пташиними. Робітники лісового господарства розповідали, що їм траплялися «бурундуки». Діти називали вовчків садового і лісового більш відомими їм вивірками, бурундуками, хом'яками, борсуками (Айрапетьянц, 1983). Невідомість вовчків може призвести до негативних наслідків у випадках, коли ці тварини трапляються людині. Наприклад, коли у Середньому Поволжі у будинках оселилися вовчки, люди вважали їх за пацюків і знищували (Горшков, 2003).

Сучасні теріологи стикаються з проблемою глобального незнання вовчків з науково-популярної точки зору (Горшков, 2003; Zaytseva-Anciferova, 2014). Потрібно, щоб пересічні люди розуміли, кого вони бачать і навіщо цю тварину охороняти. Саме такі цілі переслідує популяризація знань про зооб'єкти. А. Айрапет'янц (1983) наголошувала на складності популяризації нічних гризунів, для збереження яких необхідно, щоб їх «знали в обличчя».

Нашою метою було з'ясувати сучасний стан популяризації знань про вовчків в Україні і визначити її перспективні напрямки, а також висвітлити проведення заходів до Року Вовчка 2013. Для цього ми проаналізували низку літературних джерел, інформацію з Інтернету, а також висвітлили власні дані.

## **Засади популяризації вовчків**

На сучасному етапі розвитку екології популяризація її зооб'єктів набула важливого значення. Це стосується також вовчків. Поєднання трьох компонентів: невідомості, вразливості і символічності робить вовчків вдалими об'єктами для популяризації і перспективними в плані проведення еколого-просвітницької діяльності.

### ***I. Невідомість вовчків***

Вовчків важко побачити у лісі: вони є тваринами з нічною активністю і впадають у зимову сплячку. В Україні з них не виготовляють делікатесних страв і не полюють на них заради хутра, як в деяких європейських країнах (Carpaneto, Cristaldi, 1995), тому ці гризуни не мають значення для нашої економіки. Також українські вовчки не відіграють значної ролі як шкідники господарства і лише іноді їх утримують як домашніх улюбленців. Усе це спричиняє майже цілковиту невідомість цих дендрофілів. За підсумками анкетування, проведеного у Львівському інституті економіки і туризму, тільки 6,5 % студентів відповіли «так» на запитання: «Чи ви колись бачили вовчка?». Таке ж анкетне опитування студентів природничого факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка показало, що про вовчків чули 62 % студентів і лише 27 % їх бачили. На питання: «Скільки видів вовчків поширено в Україні?» лише 4 % студентів відповіли правильно. Водночас, унікальність і непересічність вовчків, існування низки цікавих особливостей їхньої екології та біології дають можливість створити об'ємний пласт науково-популярної інформації про них і використовувати її в заходах з охорони природи.

### ***II. Вразливість вовчків***

Вовчки мають міжнародний статус видів-символів, *flagship species*, які потребують збереження внаслідок вразливості, і є привабливими для публічної підтримки (Bright et al., 2006). Вовчки лісовий і горішковий включені до Директиви Європейського союзу 92/43/ЄС про збереження природних оселищ та видів природної фауни і флори, додатку IV «Види рослин і тварин, що становлять особливий інтерес для співтовариства (ЄС), які потребують суворих заходів охорони» (Оселищна..., 2012). Ці види, а також вовчок сірий, включені до списку видів Бернської конвенції, додатку III «Види фауни, що підлягають охороні» (Парникоза та ін., 2005). Вовчок садовий включений до списку видів Міжнародного союзу охорони природи зі статусом «вид, близький до zagrożеного стану» і до Червоної книги України як «зникаючий вид» (Bertolino et al., 2008; Червона..., 2009). Усі українські вовчки є вразливими на території нашої країни внаслідок антропогенного впливу на лісові біотопи (Зайцева, 2010).

Однак, включення вовчків до червонокнижних списків повністю не вирішить питання їх охорони у природному середовищі. Не менш важливими є дії людей під час безпосередніх зустрічей з вовчками. Наприклад, як вчинити з дитинчам вовчка, знайденим у лісі, або з «небажаним гостем» — вовчком сірим, який оселився на горіщі дерев'яного дачного будиночка. В рамках популяризації інформація про вразливість вовчків і конкретний алгоритм дій при зустрічах з ними дозволять людям вчиняти правильно, чим, в свою чергу, допоможуть зберегти цих гризунів. Кількість інформації про вовчків, отриманої від пересічних людей, вказує на необхідність створення контакт-центру для збору такої інформації.

### **III. Символічність вовчків**

Види-символи — це категорія видів, які пов'язані з історією людини. Це поняття активно використовують для розвитку охорони природи в усьому світі і позитивні емоції щодо них є запорукою успіху різноманітних акцій і кампаній (Загороднюк, 2012). У Англії, Японії, Латвії, Німеччині вовчки є видами-символами і їх збереження ґрунтується не тільки на державних програмах, а й залежить від ставлення до них пересічних громадян. Популяризація в цих країнах набула загальнонаціонального масштабу, а волонтери активно допомагають досліджувати і охороняти вовчків.

Важливим аспектом популяризації виду є оголошення його твариною року. Від 2009 р. в Україні кожний рік присвячується одному з видів-символів, існування яких визначає цінність природних комплексів. Охорона цих вразливих тварин і увага до них дослідників має бути посилена. Тому українські вовчки також були включені до категорії «вид року».

### **Світовий досвід популяризації вовчків**

Найбільший досвід у популяризації вовчків демонструють науковці Англії. Їхня діяльність спрямована на привернення уваги громадськості до вовчка горішкового, рідкісного виду на цій території. В 1990 р. стартувала Національна програма дослідження вовчків (The National Dormouse Monitoring Programme). Сьогодні понад 1500 добровольців регулярно перевіряють штучні гніздівлі, і їхні дані долучають до програми збереження цього гризуна. Окрім наукових і природоохоронних цілей, вони привертають публічну увагу і допомагають землевласникам діяти з користю для цих гризунів. Багато графств мають власні групи з дослідження вовчків (Dormouse Group) (Morris, 2003; White, 2012, 2014).

До однієї регіональної акції в південно-західній Англії «Вовчки на вашому ганку» залучили 150 волонтерів і 300 школярів. Вона показала, що в досліджуваній місцевості вовчок горішковий справді рідкісний, оскільки було мало його знахідок (Pattison, 2008). Під час чергової акції в Девонширі діти мали можливість познайомитись з вовчками, потримати їх в руках. Вони виготовляли і розвішували штучні гніздівлі, а потім захотіли написати і проілюструвати дитячу книжку про цих гризунів (Rickwood, 2012).

У 1993 році вперше була проведена акція «Велике полювання на горіхи» (The Great Nut Hunt), під час якої природолюби шукали ліщинові горішки, погризені вовчком горішковим. У цій ініціативі взяли участь 6500 волонтерів. В результаті акції задокументували 334 нових біотопи, де мешкав цей гризун. Також класифікували типи лісів і запропонували їх використання, яке було б найкраще для вовчків, dormouse-friendly management. Повтори акції відбулися у 2001 і 2009 рр., в них взяло участь 1200 і 4000 волонтерів, відповідно. Вовчка горішкового назвали «провідним видом», що сприяє кращому менеджменту лісів, «канонічним видом», який потрібно зберігати, і «знаковим видом», який варто побачити (Al Fulajj, 2010, 2011; Morris, 2003).

У 2004 р. у регіоні Саксонія (Німеччина) також відбулося «Полювання на горіхи», присвячене вовчку горішковому. Інформацію поширили через веб-сайт, також у дитячих садках, школах і серед натуралістів. Зацікавлені природолюби збирали ліщинові горішки і відсилали їх до центру досліджень. Більше 4 000 людей — від дітей до пенсіонерів — взяли участь у полюванні. З 13 990 надісланих горіхів, тільки 291 був погризений вовчком горішковим. Було знайдено 5 нових ділянок, де мешкає цей вид. Ця акція створила значний інтерес громадськості до вовчків і лісової екології (Buchner, Andy, 2005).

З давніх часів у Словенії вовчок сірий є традиційним об'єктом промислу заради хутра, м'яса і жиру. Тут люди організують клуби, де вивчають особливості полювання на цього гризуна, а також його біологію (Kruštufek, 1999). Також було створено «Музей полювання на вовчків» (The Dormouse Hunting Museum). Його колекція висвітлює місце цього дендрофіла у словенській національній культурі, ілюструє методи його відлову, містить 260 різних пасток і 30 об'єктів, пов'язаних з полюванням на вовчків (Peršič, 1998).

У Латвії вовчок сірий є рідкісним видом. Для збільшення уваги громадськості цього гризуна оголосили Твариною року 2005 (The Mammal Species of the Year). Впродовж року Латвійський музей історії природи проявляв активну діяльність, співпрацюючи з мас медіа. Інформацію щодо вовчка подали у газети і журнали, у т. ч. електронні видання. Управління охорони природи виготовило постер про цей вид. У національному парку Гауйя розвішали 10 штучних гніздівель для цього дендрофіла. Також була спроба розведення вовчків в зоопарку м. Рига. У національному парку і в зоопарку люди могли познайомитись з цими тваринами поближче (Pilats et al., 2005).

У Литві вовчків сірих вважають дзеркалом, що символізує непорушену екологічну рівновагу, багатство біорізноманітності і стійке використання природних ресурсів листяних і мішаних лісів. А вовчок горішковий зображений на продуктах у рамках просвітницької акції. Виробники «Молока зірок» випустили спеціальне молоко «Му» у пакетах з фотографіями рідкісних видів тварин і описом проблем їхнього існування. Тут подали інформацію, як можна долучитися до справи їх збереження, які конкретно дії зробити (Levickaitė, 2012).

У Японії вовчок японський *Glirulus japonicus* є видом, що охороняється, і він номінований як природний пам'ятник (the Natural Monument). У країні існує єдиний у світі «Музей вовчків», "Yamane museum" (Minato et al, 1999; Conservation..., 2008). За ініціативою науковців для японських вовчків будують «зелені мости» (dormouse bridges), які допомагають цим гризунам безпечно перетинати дороги. Перший вовчковий міст (Yamane bridge), збудували над дорогою у Кіосато префектури Яманасі у 1998 р. (Minato et al, 1999, 2012). Сьогодні японці конструюють для вовчків простіші і дешевші підвісні «тваринні стежки» (animal pathways), до 2013 р. їх було вже чотири: в префектурах Яманасі, Тотігі та Аїті (Aiba et al., 2014). Японський досвід зведення «екомостів» показав, що їхній успіх залежить від залучення громадськості до виготовлення і встановлення конструкцій. Такий підхід забезпечує людські резерви і впровадження технологій на волонтерських засадах. Також істотну роль відіграє співробітництво з урядовими структурами і конструкторськими компаніями. Не тільки власне будівництво «тваринних стежок», а й популяризація їх є важливим для збереження вовчків. Під час реалізації проектів люди звернули увагу на проблеми доріг та дрібних тварин і взяли участь у їх вирішенні. Тваринні стежки стали прикладом «технології екологічного співіснування» (environment coexistence technology), і їх популяризація у світі є конкретною дією для досягнення гармонії між людиною і природою (Conservation..., 2008; Minato et al., 2012).

Практика побудови «зелених мостів» широко застосовується у різних країнах. Кілька таких конструкцій зведено на півдні Кале у Франції, у Нідерландах та Австрії (Morris, 2003). «Екоміст» у Свендборзі (Данія) оздоблений зеленими насадженнями і допомагає вовчкам пересуватися над проїжджою частиною (Al Fulajj, 2014).

Для корінного виду Англії, вовчка горішкового, автошляхи і залізниці створюють значні проблеми, фрагментуючи та ізолюючи популяції (Morris, 2003). Повітряні «еко-мости», що допомагають цьому гризуну безпечно перетинати небезпечні ділянки доріг, діють біля м. Понтіпрід в Уельсі (Coles, 2015). В графстві Кент у 2005 р. над автошляхом з інтенсивним рухом побудували «зелений міст» з деревами і чагарниками (Daniel, 2010; Bright et al., 2006). У 2015 р. «вовчковий міст» японської конструкції запрацював над залізницею, що розділяє ліс Бріддлесфорд на о. Уайт. Те, що він використовується вовчками, показала відеокамера (Al Fulajj, 2015). У Німеччині вовчки сірий та горішковий перебувають під загрозою зникнення і охороняються. Для мінімізації ефекту фрагментації лісових біотопів тут теж будують «зелені мости». У 1991 р. у регіоні Баден-Вюртемберг над автошляхом збудовано дерев'яний «екоміст» з рослинністю. Подібні конструкції для вовчків необхідні над проїжджими частинами у лісах на острові Рюген і у регіоні Саксонія (Müller-Stiess, Büchner, 2005).

У Польщі вовчки сірий і горішковий мешкають на території Юри Краківсько-Ченстоховської, де застосовують різні заходи підтримання їхніх популяцій: розвішування штучних гніздівель (створення 11 нових ділянок, розвішування 500 гніздових тубок) і будівництво 16 «зелених мостів» над дорогами (Wieczorek et al., 2005).

## Популяризація вовчків в Україні

Популяризація вовчків в нашій країні лише розпочинається. Ефективність заходів і успіх природоохоронних дій щодо збереження дикої фауни напряму пов'язані з загальним рівнем еко-обізнаності населення. Вона, в свою чергу, залежить від популяризації знань про фауну і необхідність її охорони. Сьогодні такої інформації про вразливі види ссавців, наприклад, кажанів, в Україні недостатньо (Годлевская, 2012). Це стосується в повній мірі і вовчків.

Одним із методів популяризації тварин є створення поштової мініатюри. В Україні цей досвід застосували лише до найрідкіснішого вовчка садового. У 1997 р. надруковано марку, а в 2015 р. в обіг випущено поштовий конверт з його зображенням. Також цей вид зображено на колекційних монетах України в серії «Флора і фауна». В 1999 р. в обіг ввели дві монети «Соня садова»: звичайну, номіналом у дві гривні, і срібну, номіналом у десять гривень.

Деяка інформація щодо вовчків час від часу з'являлася в українських мас медіа. Наприклад, нариси і малюнки у науково-популярних журналах «Паросток» і «Юннат»<sup>1</sup>, а також «Колосок»<sup>2</sup>. Замітки про життя вовчків траплялися у регіональних газетах Поділля: «Фортеця» і «Подільнин»<sup>3</sup>, у т. ч. авторські публікації у газетах «7 днів» і «Експрес-Поділля»<sup>4</sup>.

В контексті світового досвіду популяризації вовчків у 2007 р. проведено природоохоронну акцію «Будиночок для вовчка» у регіональному ландшафтному парку «Міжріччинський» у Чернігівській обл. (Зайцева, Сагайдак, 2010). У рамках екоакції волонтери з Американської торгової палати (АСС) виготовили 40 дерев'яних штучних гніздівель. А учні зі школи с. Морівськ (Козелецький р-н) допомагали їх розвішувати. Впродовж 2007-2008рр. було закладено 2 ділянки зі штучними гніздівлями для дендрофільних ссавців в НПП «Подільські Товтри».

У 2012 р. екологічну акцію «Будиночок для вовчка» проведено у Яворівському НПП у Львівській обл. (Зайцева-Анциферова, 2013). У ній брали участь учні шкіл смт. Івано-Франкове та с. Старичі (Яворівського р-н). Під час екоакції монтували і розвішували пластикові гніздівлі для вовчків. Учасники отримали інформаційні матеріали «Де сплять соні?» і «Соні та люди» щодо екологічних особливостей та шляхів охорони цих звірат.

Загалом низький рівень повноцінної наукової інформації про вовчків в Україні не відповідає високій цінності цих видів для фауни країни. Водночас, невисока частота трапляння цих гризунів в наших лісах не виключає можливостей зустрічей пересічних людей з ними.

## Рік Вовчка в Україні

За ініціативи Українського теріологічного товариства 2013 р. був оголошений Роком Вовчка в Україні. Інформацію щодо цих дендрофілів опублікували на сайті Українського теріологічного товариства в розділі «Види-символи» (Загороднюк, 2013). Окрім того, вовчок горішковий зображений на обкладинці 12 тому «Праць теріологічної школи» (рис. 1).

Завдяки співпраці з Інститутом екології Карпат НАНУ і WWF в Україні, підготували і надрукували плакат «Соні та люди». В ньому охарактеризували три види вовчків (за винятком вовчка садового), які можуть трапитися звичайній людині у листяних або мішаних лісах України (рис. 2). Наголошено на вразливості цих гризунів в результаті антропогенної трансформації лісів та необхідності заходів з їх охорони, зокрема розвішуванні штучних гніздівель. Плакат поширили серед студентів, школярів, працівників природоохоронних установ, а також науковців з різних куточків України і світу, в т. ч. на XXI Теріологічній школі (Карпатський НПП, 2013) та на XIX Міжнародній конференції щодо вовчків (м. Свендборг, 2014).

<sup>1</sup> Рисунки вовчка садового і нариси про цей вид розміщено у рубриці «Червона книга України» у журналах «Паросток» (№ 7–9 за 1996 рік) і «Юннат» (№ 3 за 1999 рік).

<sup>2</sup> Зустріч з вовчками у Черемському природному заповіднику описала Л. Шевчук у замітці «Друзі лісника» у науково-популярному природничому журналі для дітей «Колосок» (№ 3 (69) за 2014 рік).

<sup>3</sup> Замітка про вовчка горішкового Тарасенко М. «Рудий лісовичок» у газеті «Фортеця» (від 15.11.2001).

<sup>4</sup> Замітки Зайцевої А. у газеті «7 днів»: «До лісу по загадки. Загадка перша: вовчок — хто ти?» (2.03.2006), «Загадка друга: Вовчок в гнізді» (17–23.04.2006) і у газеті «Експрес-Поділля»: «Про сон і сонь» (12.03.2010), «Будиночок для вовчка» (22.04.2011).



Рис. 1. Обкладинка «Праці Теріологічної школи», том 12; автор фото — Г. Зайцева-Анциферова.

Fig. 1. The cover of the *Proceedings of the Theriological School*, vol. 12. Photo by H. Zaytseva-Anciferova.



Рис. 2. Плакат «Сони та люди»; автор — Г. Зайцева-Анциферова.

Fig. 2. A poster “Dormice and people” made by H. Zaytseva-Anciferova.

В деяких природоохоронних установах, а саме у національному природному парку «Подільські Товтри» (Хмельницька обл.) проведено повномасштабну кампанію щодо вовчків в контексті екологічного просвітництва населення та популяризації цих тварин. Різноманітні акції та ініціативи відбулися в п’яти напрямках.

### 1) Штучні гніздівлі для вовчків

Згідно сучасних наукових даних, три види вовчків фауни України — горішковий, сірий і лісовий — поширені у природних і напівприродних лісових біотопах НПП «Подільські Товтри» (Зайцева, Кагало, 2008; Зайцева, Придеткевич, 2008). Також є відомості щодо присутності на території цього парку вовчка садового (Матвеев, 2006). Від часу створення НПП вовчкам приділялася увага при вивченні біорізноманіття Кам’янецьчини, про що свідчить ряд наукових статей (Дребет, 2007, 2010; Зайцева, Nowakowski, 2009; Зайцева, 2011). Також інформація щодо цих гризунів міститься в публікаціях про регіональні дослідження дуплогніздящих птахів і ссавців (Матвеев, 1994; Матвеев, 2006). В рамках біотехнічних заходів тут розвішали близько 100 штучних гніздівель різного типу: переважно синичники та шпаківні, а також гніздові тубки — спеціально для дендрофільних ссавців. Вовчки успішно заселяють усі типи гніздівель. На зоологічних пробних площах НПП проводять моніторинг цих гризунів, досліджують структуру їхніх популяцій і біогеоценотичні зв’язки.

Щороку під час виробничої практики з курсу «Заповідна справа» студенти-екологи IV курсу природничого факультету Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка долучаються до виготовлення і розвішування штучних гніздівель. У 2013 р. такі заходи приурочили екологічній акції «Будиночок для вовчка». Було виготовлено 17 синични-

ків, які студенти разом із працівниками НПП розвішали в заказнику «Панівецька дача» навесні 2014 р. (рис. 3). У результаті проведеної акції поповнили резерв захистків для вовчків, що сприяє підтриманню їх регіональної популяції. Сьогодні студенти і викладачі університету спільно зі співробітниками НПП проводять подальший моніторинг цих штучних гніздівель в рамках дослідження екологічних особливостей видів-дуплогнізників. Отримані дані використовують для написання курсових робіт, підготовки Літописів природи НПП, а також для розробки природоохоронних рекомендацій.

## 2) Експерсії для знайомства з вовчками

За ініціативи працівників НПП оглядові експерсії для школярів відбуваються регулярно впродовж року. Навесні 2013 р. проведено кілька експерсій, основною метою яких було ближче познайомити експерсантів із життєдіяльністю вовчків. Експерсія розпочиналася дорогою до лісового масиву розповіддю про орнітофауну відкритих біотопів. У лісі експерсанти дізнавалися характеристику ботанічного заказника «Панівецька дача», знайомились із видовим різноманіттям тваринного і рослинного світу. Фінальною частиною експерсії була перевірка штучних гніздівель і особиста зустріч з вовчком горішковим. Побачені на власні очі тварини щоразу викликали багато позитивних емоцій та жваве обговорення. Дітям розповідали про потреби вовчків у їжі та будівельному матеріалі, описували особливості репродуктивного періоду та демонстрували будову кубел. Наголос під час експерсії робили на бережливому ставленні до тварин і природи загалом. Контакт із вовчками був лише дистанційний (візуальний), щоб звести до мінімуму фактор турбування цих тварин та їхніх гнізд.

## 3) Інформаційні листівки про вовчків

У 2012 р. співробітники НПП підготували серію екоосвітніх листівок під загальним гаслом «Вони потребують твого захисту!», присвячених маловідомим видам тварин і рослин. Мета листівок — поширення ідеї бережливого ставлення до природи та важливості збереження біорізноманіття. Вовчок сірий був одним із героїв листівок і у 2013 р. користувався найбільшою популярністю серед школярів (рис. 4).



Рис. 3 (ліворуч). Розвішування штучних гніздівель в заказнику «Панівецька дача»; автор фотографії — М. Тарасенко.

Fig. 3 (left). Hanging nest boxes in “Panivetska dacha” nature reserve; photo by M. Tarasenko.

Рис. 4. Листівка «Вовчок сірий» із серії «Вони потребують твого захисту»; автор фотографії — М. Дребет.

Fig. 4. “The edible dormouse” postcard from the series “They need your protection”; photo by M. Drebet.

Листівку з його фотографією розповсюджували впродовж Року Вовчка під час проведення еколого-освітніх заходів. Яскрава картинка з цим гризуном, якого нечасто можна зустріти в природі внаслідок потаємного способу життя та спорадичного поширення, зацікавлювала дітей. Додаткова наукова інформація на звороті листівки давала відповіді на запитання щодо вовчкових загалом. Працівники національного парку звертали увагу дітей на важливість цих тварин в збереженні природних лісових екосистем Поділля.

Отримуючи листівки, діти та дорослі неодноразово розповідали про власні зустрічі з такими «сірими білками»: біля своїх будинків або на відпочинку влітку біля р. Дністер. Люди наголошували на «нахабній» поведінці зі сторони вовчків сірих, на їхній звичці красти поїдки зі столу. Такі факти підтверджують наукові дані щодо антропотолерантності цього виду (Зайцева-Анциферова, 2014).

#### 4) Конкурс на знання вовчків

У квітні-травні 2013 року НПП «Подільські Товтри» синхронно з Українським теріологічним товариством оголошено регіональний конкурс на найкращий твір, присвячений вовчкам: розповідь (вірш, оповідання, комікс), фотографію або малюнок.

Матеріали до конкурсу відразу почали надходити до НПП і на його електронну адресу. Найактивнішими учасниками були учні ЗОШ № 10 та навчально-виховного комплексу № 16 м. Кам'янця-Подільського і Кам'янець-Подільської спецшколи-інтернату І–ІІІ ст. Хмельницької облради. Долучились до конкурсу також школярі Староушицької спецшколи І–ІІІ ст. екологічного напрямку (Кам'янець-Подільський р-н).

На конкурс надійшло понад 20 віршів та оповідань, один комікс та 35 малюнків (рис. 5–6). Не надіслали жодної фотографії, що демонструє мінімальний контакт вовчків з людьми. З отриманих матеріалів зрозуміло, що діти та їхні батьки доклали чимало зусиль, щоб дізнатися, хто такі вовчки і створити власний твір про цих гризунів. Усіх учасників конкурсу було нагороджено почесними дипломами та тематичними листівками. Проведений конкурс збагатив дітей знаннями про цікаву групу ссавців, які є невід'ємною частиною природи НПП, а також сприяв поширенню ідеї бережливого ставлення до тварин загалом.

Вірш від учасниці конкурсу Надії Савчук, учениці 3-го класу Староушицької спецшколи І–ІІІ ст. екологічного напрямку (вчитель С. К. Михайлова):

СОНЯ

Хвіст пухнастий, спритні ніжки —  
Плиг із гілки на сучок!  
Носить Сонечка горішки  
В золотий свій сундучок.

В неї очі, мов горішки,  
Кожушинка хутряна,  
Круглі вушка, наче в мишки,  
У дуплі живе вона.

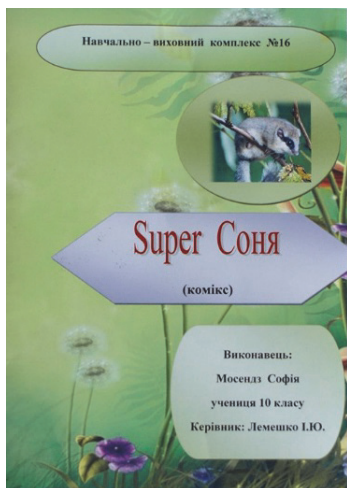


Рис. 5. Дитячий комікс «Супер Соня», автор: С. Мосендз, НВК № 16, м. Кам'янець-Подільський.

Fig. 5. Children's comics "Super Sonia" by S. Mosendz, Educational Complex No. 16, Kamianets-Podil'skyi.

Рис. 6. Дитячий малюнок «Вовчок сірий», автор: В. Бондарчук, НВК № 16 м. Кам'янець-Подільський.

Fig. 6. Children's drawing "The edible dormouse" by V. Bondarchuk, Educational Complex No. 16, Kamianets-Podil'skyi.



### 5) Інформація про вовчків у ЗМІ

Про проведення в Україні Року Вовчка і присвяченого йому дитячого конкурсу творчості повідомлено на сайті НПП «Подільські Товтри» (Дем'янова, 2013). Там же пізніше висвітлено результати конкурсу і екоакції (Дребет, Дем'янова, 2013). Для регіональної популяризації вовчкових і покращення обізнаності широкого кола населення щодо цих видів-символів співробітники національного парку активно співпрацювали із мас медіа.

У червні 2013 р. дано інтерв'ю у проекті «Метроном» Хмельницької обласної державної телерадіокомпанії «Поділля-Центр». Воно стосувалося вовчків як цікавих тварин і акцентувало увагу на їхнє існування саме в НПП. У приватній газеті «Подільнин» м. Кам'янець-Подільського розміщено замітку про вовчків національного парку і анонсовано конкурс до Року Вовчка<sup>5</sup>. Також популяризували вовчків на онлайн-форумах м. Кам'янець-Подільський (Nimacha, 2013). Тут не тільки подали інформацію про цих тварин, а й зібрали зворотні дані щодо зустрічей людей з ними.

### Перспективи популяризації вовчків

Дослідження питання поширення знань про вовчків і проведення Року Вовчка в Україні визначили перспективні напрямки популяризації цих тварин:

- 1) проведення екоакцій «Будиночок для вовчка» із залучення школярів та студентів;
- 2) створення ініціативних волонтерських груп для дослідження вовчків, зокрема, моніторингу штучних гніздівель;
- 3) створення екопросвітницької продукції про вовчків (листівок, буклетів, плакатів);
- 4) співпраця науковців з масмедіа щодо підвищення рівня обізнаності щодо вовчків.

По закінченню Року Вовчка ми відзначаємо відповідний поступ за деякими з цих напрямків. У 2014 р. в НПП «Шацькі озера» (Волинська обл.) викладачі і студенти Львівського національного університету ім. І. Франка змонтували і розвішали у лісі 25 гніздових тубок для вовчків. У 2015 р. викладачі і студенти природничого факультету КПНУ ім. І. Огієнка створили ініціативну групу і розпочали дослідження мешканців штучних гніздівель, в тому числі, вовчків. Також у 2015 р. відбулася співпраця з львівською газетою «Високий замок», де у № 128 і № 137 підготовані матеріали щодо популяризації вовчків<sup>6</sup>.

Розпочато співпрацю з науково-популярним природничим журналом для дітей «Колосок» у вигляді циклу статей щодо вовчків для учнівської молоді. Восени 2016 р. вийшли з друку три перші статті циклу<sup>7</sup>.

### Висновки

На нашу думку, в наукових реаліях сучасної України дослідження вовчків має відбуватися одночасно з екологічним просвітництвом населення і популяризацією цих тварин. Важливим кроком популяризації буде започаткування роботи контакт-центру (телефонної лінії) зі збору інформації про вовчків та вирішення питань їх охорони і збереження.

По-перше, взаємодія з природолюбамі і зворотній зв'язок забезпечить дослідників важливою науковою інформацією про поширення вовчків. Накопичення даних про ці види є важливим у природоохоронній діяльності щодо них на території України.

По-друге, розповсюдження науково-популярної інформації про вовчків є доцільним під час проведення екоакцій у природному середовищі. Безпосереднє «спілкування» з цими тваринами має емоційне забарвлення, тому нові знання легше сприймаються, запам'ятовуються і можуть бути використані в потрібний момент.

<sup>5</sup> Замітка В. Горбуленко «Кому рік змії, а нам — рік соні!» у газеті «Подільнин» (8.02.2013).

<sup>6</sup> Замітки В. Фіялковича у газеті «Високий Замок» за 2015 рік: «Соня — вона ж «вовчок», «кашавка» (№ 128 (5384) і «Вовчки лісові квартирують у ... тумбочках, відрах, вуликах» (№ 137 (5393)).

<sup>7</sup> Статті А. Зайцевої-Анциферової у журналі «Колосок» за 2016 р.: «Загадкові нічні дереволази» (№ 9 (99), «Родинне дерево вовчків. Частина 1» (№ 10 (100), «Родинне дерево вовчків. Частина 2» (№ 11 (101)).

По-третє, за умови підтримки громадськості значно розширюються можливості науковців щодо захисту вовчків. Створення волонтерських груп з надання консультативної допомоги, розвішування і перевірки штучних гніздівель для цих дендрофілів стає реальним, а конкретні заходи їх охорони — ефективнішими.

Очевидно, що популяризація вовчків в Україні не ґрунтується на фінансовій підтримці держави, як це відбувається закордоном. Водночас, деякі її напрямки не вимагають значних коштів і можуть здійснюватися на волонтерських засадах. Навіть мінімальні досягнення у сфері поширення знань про вовчків є необхідними і своєчасними, а залучення волонтерів до співпраці є доцільним і актуальним.

## Література

- Айрапетьянц, А. Э.* Сони. — Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1983. — 192 с. — (Серия: Жизнь наших птиц и зверей; Вып. 5).  
[*Airapetians, A.* Dormice. — Leningrad : LGU Press, 1983. — 192 p. — (Series: Life of our birds and animals, Vol. 5). (in Rus.)]
- Годлевская, Е. В.* Зоо-популяризация — просто и необходимо // Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців: Матеріали XIX Теріошколи / Українське теріологічне товариство НАН України. — Гола Пристань, 2012. — С. 43. — (*Novitates Theriologicae*; Pars 8).  
[*Godlevska, L. V.* Zoo-popularization — simple and necessary // Proceedings of the XIX Theriological School «Mammals of protected areas and conservation of mammals» / Ukrainian Theriological Society of NAS of Ukraine. — Hola Prystan, 2012. — P. 43. — (*Novitates Theriologicae*; Pars 8). (in Rus.)]
- Горшков, П. К.* Сони на северо-восточной границе ареала в Среднем Поволжье // Теріофауна России и сопредельных территорий (VII съезд Теріологического общества) : Матеріали міжнародного совещания (6–7 февраля 2003 г., Москва). — Москва, 2003. — С. 91–92.  
[*Gorshkov, P. K.* Dormice in the north-eastern border area in the Middle Volga // Mammals of Russia and adjacent areas (VII Congress of Theriological Society): Proceedings of the International Meeting (February 6–7, 2003, Moscow). — Moscow, 2003. — P. 91–92. (in Rus.)]
- Дем'янова, О. В.* 2013 — рік вовчка // НПП Подільські Товтри (веб-сайт). — 2013. — <https://goo.gl/QS33M3>  
[*Demyanova, O.* 2013 — the Dormouse Year // NPP Podilski Tovtry (website). — 2013. — <https://goo.gl/QS33M3> (in Ukr.)]
- Дребет, М. В.* Вовчок лісовий (*Dryomys nitedula* Pall.) в складі спелеофауни на території НПП «Подільські Товтри» // Матеріали восьмої наукової конференції молодих вчених «Наукові основи збереження біотичної різноманітності» (5–6 листопада 2007, Львів). — Львів, 2007. — С. 89–90.  
[*Drebet, M. V.* The forest dormouse (*Dryomys nitedula* Pall.) as part of a cave fauna in the territory of the nature reserve «Podilski Tovtry» // Proceedings of the Eighth Conference of Young Scientists «Scientific Principles of the Biodiversity Conservation» (5-6.11. 2007, Lviv). — Lviv, 2007. — P. 89–90. (in Ukr.)]
- Дребет, М. В., Дем'янова, О. В.* НПП «Подільські Товтри» відзначає рік вовчка (соні) // НПП «Подільські Товтри (веб-сайт). — 2013. — <https://goo.gl/693LRM>  
[*Drebet, M. V., Demyanova, O. V.* NPP «Podilskyi Tovtry» celebrates the Dormouse Year // Park «Podilski Tovtry» (website). — 2013. — <https://goo.gl/qlFVMN> (in Ukr.)]
- Дребет, М. В., Ліщук, А. В.* Знахідка гнізда вовчка сірого (*Myoxus glis* L. 1766) в печері «Юдік», НПП «Подільські Товтри» // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Природничі науки. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. — Вип. 2. — С. 93–96.  
[*Drebet, M. V., Lishchuk, A. V.* The find of fat dormouse (*Myoxus glis* L. 1766) in the cave «Yudik» NPP «Podilski Tovtry» // Bulletin of Kamianets-Podilskyi National University. Natural Sciences. — Kamianets-Podilskyi : Axioma, 2010. — Vol. 2. — P. 93–96. (in Ukr.)]
- Загороднюк, І.* Види-символи та тематичні роки звірів в Україні // Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців : Матеріали XIX теріошколи. — Гола Пристань, 2012. — С. 74. — (*Novitates Theriologicae*; Pars 8).  
[*Zagorodniuk, I.* The symbol species and thematic years of animals in Ukraine // Proceedings of the XIX Theriological School / Ukrainian Theriological Society of NAS of Ukraine. — Hola Prystan, 2012. — P. 74. — (*Novitates Theriologicae*; Pars 8). (in Ukr.)]
- Загороднюк, І.* Види символи: 2013 рік: рік вовчків (Gliridae) в Україні // Теріологічна школа (веб-сайт Українського теріологічного товариства). — 2013. — <http://www.terioshkola.org.ua/ua/fauna/totem/2013-glis.htm>  
[*Zagorodniuk, I.* The symbol species of 2013: The Dormice (Gliridae) Year in Ukraine // Theriological School (website Ukrainian Theriological Society). — 2013. — <https://bit.ly/2Jq6mbn> (in Ukr.)]
- Зайцева, Г., Прудеткевич, С.* Динаміка заселення деревними тваринами штучних гніздівель на території Кам'янецького Придністров'я // Раритетна теріофауна та її охорона / За ред. І. Загороднюка. — Луганськ, 2008. — С. 157–164.  
[*Zaytseva, H., Prydetkevych, S.* Dynamics of nest-box's settlement by arboreal animals in the territory of Kamianetske Pridnistrovia // Rare fauna and its protection / Ed. by I. Zagorodniuk. — Lugansk, 2008. — P. 157–164. (in Ukr.)]

- Зайцева, Г. Ю.* Біоценотичні зв'язки дендрофільних гризунів в антропогенно трансформованих лісових екосистемах // Подільський природничий вісник. — Кам'янець-Подільський : Аксиома, 2011. — Вип. 2. — С. 82–92.  
[*Zaytseva, H.* Ecological interactions of the arboreal rodents in anthropogenic transformed forest ecosystems // Podilskyi natural bulletin. — Kamianets-Podilskyi : Axioma, 2011. — Vol. 2. — P. 82–92. (in Ukrainian)]
- Зайцева, Г. Ю.* Фактори вразливості та охоронний статус вовчків (Gliridae) в Україні // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Природо-заповідний фонд України — минуле, сьогодення, майбутнє», присвяченої 20-річчю природного заповідника «Медобори» (смт Гримайлів, 26–28 травня 2010 р.). — Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. — С. 648–651.  
[*Zaytseva, H.* Vulnerabilities and protection status of dormice (Gliridae) in Ukraine // Proceedings of the international scientific conference «Nature Reserve Fund of Ukraine — Past, Present, Future», Dedicated to the 20th Anniversary of the Natural Reserve «Medobory» (Hrymailiv, 26–28.05.2010). — Ternopil : Textbooks and Manuals, 2010. — P. 648–651. (in Ukr.)]
- Зайцева, Г. Ю., Nowakowski, W. K.* Використання нового типу штучних гніздівель в екологічних дослідженнях дендрофільних гризунів // Природничий альманах. Серія Біологічні науки. — Херсон : ПП Вишемирський, 2009. — Вип. 12. — С. 81–93.  
[*Zaytseva, H., Nowakowski, W. K.* Using of a new type of nest boxes in ecological investigations of arboreal rodents // Nature Almanac. Series of Biological Sciences. — Kherson : PP Vyshemyrskiy, 2009. — Vol. 12. — P. 81–93. (in Ukr.)]
- Зайцева, Г. Ю., Кагало, О. О.* Поширення і стан популяції вовчків (Gliridae) як критерії для вибору територій — складових регіональної екомережі у Хмельницькій області // Розвиток заповідної справи в Україні і формування Пан'європейської екологічної мережі : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (11–13 листопада 2008 р.). — Рахів, 2008. — С. 173–180.  
[*Zaitseva, H., Kagalo, O.* Distribution and population status of dormice (Gliridae) as a criterion for selecting of the territories — components of a regional ecological network in the Khmelnytsky region // Development of Protected Areas in Ukraine and formation of Pan-European Ecological Network : Materials of International Science and Practical Conference (11–13.11.2008). — Rakhiv, 2008. — P. 173–180. (in Ukr.)]
- Зайцева, Г. Ю., Сагайдак, А. В.* Екологічна акція «Будиночок для вовчка» — науковий та освітній аспекти // Довкілля — XXI : Матеріали п'ятої Міжнародної молодіжної наукової конференції (6–9 жовтня 2010 р.). — Дніпропетровськ, 2010. — С. 115–116.  
[*Zaytseva, H., Sagaydak, A.* The ecological action «House for dormouse» — the scientific and educational aspects // Environment — XXI: Proceedings of the Fifth International Youth Conference (6–9.10.2010). — Dnipropetrovsk, 2010. — P. 115–116. (in Ukr.)]
- Зайцева-Анциферова, Г.* Синантропні тенденції в українських вовчків // Праці Теріологічної школи. — 2014. — Том 12. — С. 38–46.  
[*Zaytseva-Anciferova, H.* The synanthropic trends of Ukrainian Dormice // Proceedings of the Theriological School. — 2014. — Vol. 12. — P. 38–46. (in Ukr.)]
- Зайцева-Анциферова, Г. Ю.* Вовчки (Gliridae) у лісових екосистемах Львівської області: екологічний і природоохоронний аспекти // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2013. — Вип. 63. — С. 141–147.  
[*Zaytseva-Anciferova, H.* Dormouse (Gliridae) in forest ecosystems of Lviv region: environmental and nature conservation aspects // Bulletin of Lviv University. Biology Series. — 2013. — Vol. 63. — P. 141–147. (in Ukr.)]
- Матвеев, Н. Д.* Сравнительный анализ заселенности искусственных гнездовых в нагорных дубравах лесостепной зоны Украины // Птицы бассейна Северского Донца: Материалы 2-й конференции «Изучение и охрана птиц бассейна Северского Донца». — Харьков, 1994. — Вып. 2. — С. 35–37.  
[*Matveev, M.* The comparative analysis of the occupancy of nest-boxes in upland oak woods in forest-steppe zone of Ukraine // Birds of the Siversky Donets Basin : Materials of II Conference «Investigation and Protection of Birds in the Basin of the Siversky Donets River» (4–6.05.1994). — Kharkiv, 1994. — Vol. 2. — P. 35–37. (in Rus.)]
- Матвеев, М. Д.* Тваринний світ Хмельниччини. Заповідні перлини Хмельниччини / Під ред. Т. Л. Андрієнко. — Хмельницький : ПАВФ «Інтрада», 2006. — 220 с.  
[*Matveev, M.* The Fauna of Khmelnytsky region. The Protected Pearls of Khmelnytsky Region / Ed. by T. L. Andriienko. — Khmelnytsky : PAVF Intrada, 2006. — 220 p. (in Ukr.)]
- Оселищна концепція збереження біорізноманіття: базові документи Європейського союзу / Ред. О. О. Кагало, Б. Г. Проць.* — Львів : ЗУКЦ, 2012. — 278 с.  
[*The Habitats Concept of Biodiversity Conservation: Basic Documents of the European Union / Ed. by O. O. Kagalo, B. G. Prots.* — Lviv : ZUKTS, 2012. — 278 p. (in Ukr.)]
- Парникоза, И., Годлевская, Е., Шевченко, М., Иноземцева, Д.* Фауна Украины: охранные категории / Под ред. И. Загороднюка; Киевский эколого-культурный центр. — Киев, 2005. — 60 с.  
[*Parnykoza, I., Hodlevskaya, E., Shevchenko, M., Inozemtseva, D.* Fauna of Ukraine: Conservation Categories / Ed. by I. Zagorodniuk; Kyiv Eco-Culture Center. — Kyiv, 2005. — 60 p. (in Rus.)]
- Червона книга України. Тваринний світ / За ред. І. А. Акімова* — Київ : Глобалконсалтинг, 2009. — 600 с.  
[Red Data Book of Ukraine. Animals / Ed. by I. A. Akimov. — Kyiv : GlobalConsalting, 2009. — 600 p. (in Ukr.)]
- Aiba, H., Iwabuchi, M., Satoh, Y. et al.* Report on activities for animal pathways and their popularization // Abstract book. The 9th International Dormouse Conference (18–23.09.2014, Svendborg). — Svendborg, 2014. — P. 48.
- Al Fulajj, N.* Golden Great Nut Hunt update // The Dormouse Monitor. — 2010. — Autumn. — P. 7.

- Al Fulaj, N.* Using national nut hunt surveys to find protect and raise the profile of hazel dormice thought their historic range // Abstract book. The 8<sup>th</sup> International Dormouse Conference (22–27.09.2011, Ostritz, Germany). — Ostritz, 2011. — P. 1–2.
- Al Fulaj, N.* Dormousers in Denmark // The Dormouse Monitor. — 2014. — Winter. — P. 8–9.
- Al Fulaj, N.* Building a bridge at Briddlesford Woods // The Dormouse Monitor. — 2015. — Winter. — P. 3.
- Bertolino, S., Amori, G., Henttonen, H. et al.* *Eliomys quercinus*. The IUCN Red List of Threatened Species. — 2008: e. T7618A12835766. — <https://goo.gl/xx0Z1p>
- Bright, P., Morris, P., Mitchell-Jones, T.* The Dormouse Conservation Handbook. — English Nature. — 2006. — 74 p.
- Buchner, S., Andy, P.* A public survey for the common dormouse in Saxony // Abstract book. The 6<sup>th</sup> International Dormouse Conference (20–24.09.2005, Siedelce, Poland). — Siedelce, 2005. — P. 4.
- Coles, J.* Japanese inspired bridge sparks hope for Britain's dormouse // BBC. — 6.11.2015. — <https://goo.gl/P9xac0>
- Carpaneto, G. M., Cristaldi, M.* Dormice and man: a review of past and present relations // *Hystrix*. — 1994. — No. 6 (1–2). — P. 303–330.
- Conservation of the ecological system through collaboration between NPOs and companies. Construction of animal pathways // SHJMJZU CSR Report. — 2008. — P. 17–18.
- Daniel Green Bridges: Hiking in the Future* // Cheap Tents Outdoor Gear Blog. — 26.05.2010. — <https://goo.gl/fNEkdf>
- Haberl, W., Passig, K.* «The dormouse hollow» — an internet forum promoting research on the Gliridae // *Acta Zoologica*. — 2003. — Vol. 49 (1). — P. 171–177.
- Levickaitė, R.* Ką ant pieno pakelių veikia miegapelės ir ruoniai? // Delfi GRYNAS. — 29.11.2012. — <https://goo.gl/sID5xo>
- Kryštufek, B.* Dormouse club «Krim» — old tradition in a new form // Abstract book. The 4<sup>th</sup> International Conference on Dormice (Rodentia, Gliridae) (13–16.09.1999, Edirne, Turkey). — 1999. — P. 24.
- Minato, S., Iwabuchi, M., Aiba, H. et al.* Helping (Japanese) Dormice to cross the road // *Oryx*. — 2012. — Vol. 46, Iss. 3. — P. 325–326.
- Minato, S., Wakabayashi, M., Kashima, T., Kanamori, M.* Conservation of dormice and environmental education (Dormice museum) // Abstract book. The 4<sup>th</sup> International Conference on Dormice (Rodentia, Gliridae) (13–16.09.1999, Edirne, Turkey). — 1999. — P. 3.
- Morris, P. A.* A review of research on British dormice (Gliridae) and the effect of increasing public and scientific awareness of these animals // *Acta Zoologica*. — 2003. — Vol. 49, No. 1. — P. 125–130.
- Müller-Stiess, H., Büchner, S.* Examples of eco- or green bridges for dormice in Germany // Abstract book. The 6<sup>th</sup> International Dormouse Conference (20–24.09. 2005, Siedelce, Poland). — 2005. — P. 15.
- Nimacha.* 2015. Пік вовчка (соні) // Форум «Кам'янець-Подільський on-line». — <https://goo.gl/qf1agC> [Nimacha. Dormouse Year // Forum “Kamianets-Podilskyi on-line”. — <https://goo.gl/qf1agC> — (in Ukr.)]
- Pattison, S.* Dormice on Your Doorstep! Abstract book. The 7<sup>th</sup> International Dormouse Conference (Shipham, Somerset, Great Britain, 25.09. –1.10.2008). — 2008. — P. 50.
- Peršič, M.* Dormouse hunting as part of Slovene national identity // *Nat. Croat*. — 1998. — Vol. 7, No. 3. — P. 199–211.
- Pilats, V., Pilate, D., Petrovs, P.* Fat dormouse *Glis glis* — the mammal of the year 2005 in Latvia // Abstract book. The 6<sup>th</sup> International Dormouse Conference (20–24.09.2005, Siedelce, Poland). — Siedelce, 2005. — P. 41.
- Rickwood, F.* Okehampton Primary School project // The Dormouse Monitor. — 2012. — Vol. 2. — P. 8–9.
- White, D.* Doing our bit for dormice — volunteer involvement in UK dormouse conservation // Abstract book. The 9<sup>th</sup> International Dormouse Conference (18–23.09. 2014, Svendborg, Denmark). — Svendborg, 2014. — P. 53.
- White, I.* The National Dormouse Monitoring Programme in Britain // *Peckiana*. — 2012. — Vol. 8. — P. 103–107.
- Wieczorek, P., Byrtek, P., Sulek, P. et al.* The project of protection of Dormice in the Complex of Jura Landscape Parks (S Poland) // Abstract book. The 6<sup>th</sup> International Dormouse Conference (20–24.09.2005, Siedelce, Poland). — Siedelce, 2005. — P. 44.
- Zaytseva-Anciferova, H.* Dormice and people: Ukrainian aspect // Abstract book. The 9<sup>th</sup> International Dormouse Conference (18–23.09.2014, Svendborg, Denmark). — Svendborg, 2014. — P. 55.